

ВЕЛИКИЙ НАУКОВИЙ ПРОЕКТ

ХДК 397(=161.2)(+77.922.52)

888

Вступ

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ НАРОДОЗНАВСТВА

ЕТНОГРАФІЧНІ ГРУПИ УКРАЇНЦІВ КАРПАТ. БОЙКИ

Харків

«ФОЛІО»

2020

УДК 397(=161.2)(477.925.52)
Е88

Серія «Великий науковий проект»
заснована у 2018 році

За науковою редакцією і укладанням академіка НАН України, професора
Степана ПАВЛЮКА

Редколегія:

Ярослав ТАРАС, д-р іст. наук;
Мирослав СОПОЛИГА, д-р іст. наук (Словаччина);
Уляна МОВНА, д-р іст. наук;
Роман СЛЕЦЬКИЙ, д-р іст. наук;
Ганна ВРОЧИНСЬКА, канд. мистецтвознавства;
Тамара ПАЦАЙ, канд. іст. наук;
Людмила ГЕРУС, канд. мистецтвознавства

Рецензенти:

Євген ПАЩЕНКО, д-р іст. наук, д-р філол. наук (Хорватія);
Леонтій ВОЙТОВИЧ, д-р іст. наук

Художник-оформлювач
М. С. Мендор

ISBN 978-966-03-8087-5
(Великий наук. проект)
ISBN 978-966-03-9305-9

© Інститут народознавства НАН України, 2020
© М. С. Мендор, художнє оформлення, 2020
© Видавництво «Фоліо», марка серії, 2018

Вироби з дерева

Обробка деревини — одна з найдавніших галузей діяльності людства. У сучасних реаліях нанотехнологічного прогресу утилітарність цього матеріалу залишається широкою. Деревину особливо активно застосовують для виробів, які сприятливі для життєдіяльності людини.

Окрім екологічності й практичності, деревині властиві інші якості, серед яких важливою є естетична привабливість. Вдала художня ідея, результатом втілення якої стає вишукана пластика й орнаментация поверхні дерев'яного предмета, є ознакою оригінального твору. Той з них, що містить неповторну природну текстуру (натуральний малюнок на поверхні зрізу матеріалу), виразну фактуру (ступінь гладкості чи навпаки — шорсткості поверхні), вишукану тектоніку (оригінальність конструкції) або ще й додаткове опорядження поверхні (тонування, лакування, полірування, фарбування, золотіння), належить до цінного результату творчості людини. Такі мистецькі вироби, які змайстровані талановитими людьми і допомагають розвивати чуття смаку як у авторів, так і в користувачів, відносять до одного із видів мистецтва — художнього дерева.

Особливої віртуозності у художній деревообробці досягають майстри, для яких сировина є легкодоступною, мають хоча б мінімальні умови для заняття улюбленою справою та середовище, яке б належно оцінювало продукцію, шанувало працю автора і спонукало його до виготовлення нових виробів. Майстри набувають досвіду впродовж усієї своєї діяльності, тому художні вироби навіть одного автора візуально відрізняються відносно часу їх виготовлення.

Творчим потенціалом і належними умовами для художньої деревообробки володіють українці Карпатських гір, схили яких усе ще залишаються багатими на ліси. Тут у горах мешкають три етнографічні групи українців — бойки, гуцули, лемки, — які, попри низку спільних національних ознак, є носіями окремих особливостей локальної культури. Відмінності помітні зокрема і в тій галузі деревообробки, яка визначається основними техніками декорування: профілюванням, різьбленням, художньою комбінаторикою деревини з іншими матеріалами, а також покриттям поверхонь прийомами опорядження.

Українцям властиво послуговуватися дерев'яними виробами майже щоденно. Сукупність естетичних і екологічних властивостей деревини та її сакралізація у духовному й матеріальному житті нашого народу стала основною потужною мотивацією до створення унікальних творів. Про цей феномен написано сотні наукових праць, популярних статей, згадано в інтернет-джерелах. В українській літературі різьбу по дереву зазвичай розглядають у контексті оздоблення споруд, ужиткових виробів, сувенірної й

виставкової продукції осередку чи окремих іменитих персоналій [4, с. 517—542; 6, с. 543—592; 7; 12; 14; 15].

Перші згадки про використання деревини у побуті русичів зафіксовано ще у Галицько-Волинському та Київському літописних текстах [11, с. 23]. Первісна язичницька віра русичів, сформована впродовж багатьох століть, залишила глибокий слід у світосприйнятті, баченні й розумінні довкілля, природних явищ. Вона відобразилася у багатьох семантичних знаках, у тому числі нанесених на деталі християнських культових споруд. Зображення символічного знака, елемента на площині чи вирізьбленого оберегового атрибута просторової форми міцно укріпилося в обрядових предметах, у побуті давніх українців на величезних просторах їх автохтонної території. Елементи універсального різьбленого орнаменту (кола, розети, різьблені смуги тощо) не втратили сакрального значення у період християнізації, хоча основну увагу мистецтво нової релігії зосереджувало на символі хреста.

На українському етнографічному просторі Карпатського ландшафту художня деревообробка розвивалася не з однаковою інтенсивністю. Виникнення, розвиток та згасання (зміна, нововведення) художнього явища — закономірні його періоди у мистецтві, пов'язані зі сприятливими кліматичними умовами і наявними матеріальними ресурсами, соціально-політичними подіями, переважанням основних галузей творчості у регіоні та попитом їх творів у населення. Аналогічна циклічність властива й художній обробці дерева. Такий загальний висновок отриманий на основі студіювання спеціальної літератури, архівних джерел, а також на підставі численних польових досліджень у комплексних наукових експедиціях [5, с. 63].

Різьба по дереву — вид творчості, який приналежний до декоративно-ужиткового й образотворчого мистецтва, і водночас є технологічною галуззю художньої обробки природного матеріалу, яка класифікується на види різьби за технічними параметрами та показниками пластичності зображень.

Загалом українцям відомі, окрім різьбярства, такі технологічні галузі обробки деревини, як теслярство, бондарство, столярство, токарство. Вироби будь-якої з цих галузей майстри інколи оздоблювали різьбою, випалюванням, тонуванням. Мешканцям Карпат відомі усі техніки різьблення: плоска («чиста», «суха»), рельєфна, контррельєфна, прорізна (ажурна) й об'ємна («кругла»).

В українському лексиконі уживають умовні поняття «гуцульська різьба» і «різьба Гуцульщини», «лемківська різьба» і «різьба Лемківщини», які потрібно розрізняти. Вони виникли у публіцистиці кінця XIX — на початку XX ст., особливо в авторів перших краєзнавчих розвідок, і трапляються в літературі та усному мовленні як синонімічні. Про них детальніше розглянемо у інших частинах праці, які стосуватимуться художнього дерева гуцулів та лемків.

Щодо виразу «бойківська різьба», то він майже не трапляється з різних причин. Інколи складається враження, що у бойків не практикували різьблення. Ця загальна думка побутує через низку чинників, серед яких варто назвати й соціально-антропологічні: індивідуальна ментальність майстра-

бойка, колективний менталітет бойків та й, зрештою, слабка пропаганда цього виду творчості, особливо серед туристів й курортників чи у минулому, чи, навіть, у сьогоденні.

Порівняно зі своїми сусідами — гуцулами та лемками, бойко усе ж є консерватором. Тримаючись давніх колективних звичок, він сформував увесь свій прагматизм, зокрема й у практиках різьблення. У культурі бойків ще донедавна можна було натрапити на усталені, переважно де-інде призабуті ознаки творчої традиції. Саме бойки є тими зберігачами архаїки, яку відшукуємо лишень у поліщуків на півночі України, але у тих в естетичних вподобаннях превалюють інші акценти.

Естетику різьблених ужиткових виробів та оздоблення габаритних конструкцій етнографічної Бойківщини узагальнено наділяємо такими ознаками, як лаконічність у використанні декору; обмежений перелік найуживаніших мотивів різьби; захоплення геометричністю форм й узорів, проте уникання чіткої геометрії в композиції, що інколи видається певною недбалістю. Втім, власне остання з характеристик засвідчує про бойківського різьбяря як художника, а не ретельного укладача фрагментів універсального орнаменту, що властиво для скрупульозного гуцула. Ця своєрідна «живописність графічності» бойківської різьби особливо помітна у невеликих нюансах декору.

Йдеться про мотив одного із найдавніших технічних різновидів плоскої різьби — контурної, — лінії-«пасочка». Взагалі різьблену (ритовану) лінію утворюють за допомогою простого інструменту — ножики, різця, долота або ж навіть циркуля. Вона має вигляд вузького заглиблення у товщі матеріалу. Така лінія є не лише одним із простих елементів оздоблення, а й виявом естетичних смаків, хисту, вправності руки її автора. Тобто саме завдяки різьбленій лінії та контуру силуету виробу можна визначати «почерк» майстра (див. вкладку: іл. 134, 135).

Контурна різьба (інші назви — «суха», «чіста», «лінійна») властива для оздоблених виробів усіх етнографічних груп українців, проте саме бойківський майстер-різьбяр зберіг її як лейтмотив будь-якого оздобленого дерев'яного виробу. Навіть у поєднанні з іншими технічними різновидами плоскої різьби — виїмчастою, нігтеподібною, тригранно-виїмчастою, — контур відігравав важливу роль, а то й домінував у композиційних рішеннях декору на площині. Найпростішим лінійним мотивом бойко любив прикрашати як дрібні ужиткові речі, так і величні храмові споруди, знані далеко поза межами цього краю. Й справді, серед усіх спеціальностей з обробки дерева бойко є неперевершеним теслярем, особливо у будівництві храмів і житла. Найвідомішим серед місцевих теслярів був Лука Снігур (1853—1928) зі с. Погар Сколівського р-ну Львівської обл., який залишив по собі видатну спадщину бойківського будівництва — понад півсотні житлових та громадських споруд, різьблені іконостаси.

Ми не зіткнемося ніде більше у Карпатах з такою величною автентичною церковною архітектурою, як на Бойківщині. Дослідники неодноразово

згадували ступінчастість верхів із «заломами» й порівнювали із китайськими пагодами чи географічно протилежною скандинавською архітектурою [8]. Гармонійне стремління вгору як у абрисах зовнішнього вигляду дерев'яної церкви, так і несподівана раптовість «піднесення у небо» під час переходу з напівтемного притвору-«бабинця» через вишукано профільовану арку до нефу — лише кілька віртуозних й улюблених прийомів, уживаних бойком-теслею (див. вкладку: іл. 136).

Недарма до переліку пам'яток Світової спадщини ЮНЕСКО серед 16 українських храмів належать і бойківські церкви, зокрема собору Пресвятої Богородиці (св. влмч. Дмитрія) 1838 р., с. Матків Турківського р-ну Львівської обл. та Архистратига Михаїла 1745 р., с. Ужок Великоберезнянського р-ну Закарпатської обл. [16]. Саме у бойківських храмах відчувається архаїка давньої Русі-України. Очевидно, в абрисах місцевого будівництва і силуэтах дерев'яних побутових виробів треба шукати творче начало майстра з Бойківщини.

Досконале знання будівельної справи з урахування габаритних обчислень давало змогу бойкові-теслі створювати не тільки технічно довершені споруди, а й вносити певну жвавість форм чи то в архітектурний об'єкт, чи у побутовий виріб. Так, наприклад, кінці «тертих» (розпиляних навпіл) півколод («плениць», «половиць»), коли вони вже складені у зруб, теслі не завжди вирівнювали на «вінцях» (кінцях), а залишали різної довжини. Відповідно, на кутах будівель утворювалися вигадливі «живописні» силуети. Така фігуративна мальовничість контурів стін у давніх довгих бойківських хатах вдало гармоніювала з високими солом'яними стріхами й в уяві створювала, наприклад, образ обличчя легіня у крислатому капелюху. Подекуди високо в горах традиція залишати нерівними вінці тривала до середини ХХ ст. Бойко-творець завжди закоханий у простоту лінії, точніше — у її натуральність, яку споглядав серед навколишньої природи (див. вкладку: іл. 137).

Втім, зрубні вінці й балки підстрішника дерев'яних церков навпаки ретельно випилювали, щоб надати їм різноманітних геометризованих профілів. Такі елементи оздоблення переважно мали зубчасті, опуклі конфігурації, які нагадували силует домашньої птиці, тому їх називали «гусаками», «качурами». Бували інші профілі виносних балок, схожі своїми опуклими «напливами» на звисаючі драперії. В окремих церквах Закарпатської Бойківщини кути стін могли мати навіть різні декоративні профілі (див. вкладку: іл. 138).

Суворий клімат з підвищеною вологістю спонукав місцевих горян дбати про утеплення житла. Щоб захиститися від холодів у давнину вдавалися до різних способів: обкладали стіни хат додатковими стінками із дров — «р'яями»; утеплювали поміж жердками сіном — робили «загату». Тому переважно основним конструктивним й, водночас, практичним (для різних робіт у негоду) й декоративним акцентом житла були «помости» (галерейки) — криті прибудови, які могли бути тільки з лицевого боку або оперізували хату навколо кількох фасадів (див. вкладку: іл. 139). Стовпці помостів

зазвичай фігурно обробляли, витесуючи чи випилуючи схожі на піраміди кубики, «диньки» елементи, ніби укладені одні на одних, що загалом нагадувало стилізовані балясини. Поміж стовпцями зашивали дощатим парпетом, який вже у ХХ ст. зазвичай мав ажурні вирізи: «кола», «ромби», «сердечка», «листочки», «лілії», що, очевидно, було впливом міської архітектури (див. вкладку: іл. 140, 141).

У сільському будівництві вплив міської рекреаційної архітектури став помітний і в декоруванні причілків хат, які з ХХ ст. щораз активніше почали будувати за новими взірцями: високими стінами, великими вікнами, з металевою або керамічною покрівлею. Трикутні, трапецієподібні причілкові фронтони прикрашали так, щоб підкреслити ці геометричні фігури. Тож поширеним став мотив сходу сонця з усебіч спрямованими променями («сонце правди») із доповненнями у вигляді накладних лиштв, оздобленими профільованими колами, трикутниками (див. вкладку: іл. 142).

Вже у першій третині, а згодом і в другій половині ХХ ст. з'явилася можливість покривати ззовні стіни «гонт'ям» (подекуди у Галицькій Бойківщині) та «шінглями» (в Закарпатській Бойківщині), а також їх комбінувати (див. вкладку: іл. 143). У ході таких прийомів покриття площини дахів та стін набували виразного декоративного звучання, особливо в дерев'яній церковній архітектурі Закарпаття, в якій дахи покривали ще й дубовим лемехом. Завдяки ритмічному повтору дощечок-модулів, майже кожна з яких у нижній частині профільована у вигляді зубчиків, рапорт (сітчастий орнамент) здалеку видавався своєрідною лускою фантастичної істоти (див. вкладку: іл. 144).

Про вміння бойків поєднувати в спорудах монументальність форм із дрібним і найпростішим різьбленим мотивом вкотре переконує їхнє давнє житлове будівництво. Виразним прикладом цього є портал галереї бойківської хати 1910 р. у с. Тухолька Сколівського р-ну Львівської обл. (експонат МНАПЛ) (див. вкладку: іл. 145). Тут різьблені прямі горизонтальні лінії, що сприймаються у композиції як позем (земля), та спіральні завитки, які нагадують в'юнки стебла з листочками рослини, — основні елементи декору portalу. Лише певними акцентами слугують виїмчасті шестипелюсткові розети й невеликі променисті квітки. У трактуванні цієї композиції є двоє як прочитання: різьба відображає рослинний і космогонічний світи. Арочний отвір входу, випуклі фестони і місця з'єднань конструктивних елементів лише вдало посилюють світло-тіньову гру контуру різьби, який ритований різцем. До переліку вишуканих художніх ідей цього анонімного бойківського теслі зачисляємо прикрашені виїмчастими розетами та «крученими» спіралями стовпчики галереї, усіяний розетами портал сіней, який увінчується рівностороннім хрестом, профільовані кронштейни даху (див. вкладку: іл. 146, 147).

Наведений приклад свідчить про те, що бойки надавали входові в житло чи храм особливу увагу. Декоровані дверні портали відображали давню традицію: вхід у хату розуміли як рубіж суспільного й приватного, у церкву — мирського (профанного) і божественного (сакрального). Відповідно

оздоблювали й конструктивні елементи порталу — бічні одвірки й надпоріжник, — профільованими формами й різьбленими мотивами, інформативними написами.

Речовим доказовим джерелом про давньоруську традицію є шість надпоріжників порталів із лучковими й опуклими вирізами, які знайшов М. Рожко у криниці вже неіснуючої скельної фортеці Тустань у с. Урич Сколівського р-ну Львівської обл. [13, с. 104]. На одному із них профільовано опуклості-фестони, які мов би скидаються на драперії завіс — мотив, властивий балкам підстрішника у зрубних церквах (див. вкладку: іл. 148).

Ще одним із сакральних елементів житла горяни вважають сволок («гראгар», «драгар») — балку, яка опирається на стіни вздовж приміщення, і є опорою для дошок, половиць стелі. З нижнього видимого боку драгара практично у кожній хаті вирізьблено у техніці контррельєфу хрест, шести-пелюсткову розету, які інколи доповнені виїмчастими зубчиками, датою завершення будівництва, іменем майстра (див. вкладку: іл. 149, 150).

Переважно усе дерев'яне облаштування бойківської хати мало хоча б елементарні профільовані форми — вигини, опуклості, кривизна абрису яких ненав'язливо збагачувала силуети предметів. Так, на боковинах ліжка («пбстелі») вирізували профільовані виїмки, що спадали до їх центру, кути яких плавно заокруглювали. Було не тільки зручно сідати, а ще це виглядало як оздоба (див. вкладку: іл. 151).

Іншим умеблюванням горян, яке їм слугувало для сидіння та лежання, були лави, а згодом, у кінці XIX — на початку XX ст., в оселях з'явилися своєрідні прототипи розкладних ліжок-лав — бамбетлі (з нім.), канапи (з фр.). У таких меблях найефектніше оздоблювали спинку та підлокітники вигадливими вирізами, профільованими ажурними елементами, а інколи й розписом (див. вкладку: іл. 152, 153).

У той же період в бойківській хаті мисник для посуду поступово замінюють шафкою-креденсом. В обидвох предметах хатнього облаштування їх лицеві фасади прикрашені зазвичай профільованими елементами, які нагадують архітектурні деталі: консолі, колонки, лучкові вирізи. Щоправда, траплялися окремі мисники, художньо збагачені різьбленими контурними мотивами: шестипелюстковими розетами, чотирикінцевими хрестиками, рядочками зубчиків, променистими зірочками, півколами (див. вкладку: іл. 154, 155).

У порівнянні із мисником, лавою, бамбетлем багатше були оздоблені столи, скрині або їхні двофункційні аналоги, які набули поширення у XIX ст., — столи-скрині. Незначні профільовані елементи прикрашали полиці для посуду, ложечники (для зберігання кухонного й столового начиння). Бойківські майстри змагалися поміж собою не у щільності орнаментованої площини, як це притаманно гуцульській різьбі, а у гладкості поверхонь виробу. Тому на ретельно вигладжених виробах часто можна побачити скромні орнаментальні композиції, геометричні елементи якої поміж собою не ідентичні, а лише уподібнені (див. вкладку: іл. 156, 157).

У давнину заможніші бойки умебльовували житла стільцями, а не тільки лавами. Для мешканців усього пасма Карпатських гір до кінця XIX ст. було притаманно виготовляти масивні стільці з фігурно вирізаними спинками, у яких зазвичай був отвір, що нагадував сердечко. Цей декоративний елемент стільця є важливою практичною деталлю: у нього вставлялись пальці і тоді двома руками було легше й зручніше переносити чи пересувати важкий предмет (див. вкладку: іл. 158). Згодом поступово доморобні меблі для сидіння замінили фабричні гнуті «віденські» вироби австрійської меблевої фірми Міхаеля Тонета, які у Європі мали велику популярність.

Серед дрібніших дерев'яних хатніх предметів, зокрема начиння та посуду, часто оздоблювали різьбою сільнички й місткості для поживи, освяченої на Великдень, — «святиньнички» («бамбороки»). На їх поверхнях у техніках контурної, виїмчастої, тригранно-виїмчастої різьби виконувалися шестипелюсткові розети («сонічка»), лінійно-стрічкові чи центричні «зубчики», які дворядно зі зміщенням утворюють «зміюку». Центральним елементом, окрім розет, могли бути чотири-, шести-, семикінцеві або «розквітлі» хрести. Перелічені орнаментальні мотиви переважно підкреслювали форми цілої конструкції або ще й їх окремі профільовані елементи.

Зазначимо, що вирізаний на дерев'яних пам'ятках Бойківщини головний сакральний символ християнства — хрест зазвичай має лаконічні лінії, а мотивами орнаментів, які прикрашають його, переважно є «зубчики», «ільчасте письмо» (коса сіточка) або гладко вибрані різцем площини. На виробих домашнього вжитку усе ж домінують солярні розети, яких доповнюють чотирикінцеві хрести латинського або «козацького» типів [1, с. 281—282].

Господарські знаряддя для робіт в полі чи на подвір'ї біля хати прикрашали лише в окремих випадках, та й то ледь помітними лініями-пасочками чи жолобчастими виїмками (див. вкладку: іл. 159).

З теренів Бойківщини відома й фігуративна народна пластика як світського, так і церковного мистецтва. Щоправда збережено її мало. Основна частина таких творів назавжди залишиться без визначення конкретного авторства, оскільки майстри лише у деяких випадках ставили свої підписи на виробих.

Однією із збережених давніх пам'яток є підсвічник XVII ст. у вигляді сидячого лева на півкулі, який походить із колишнього ремісничого містечка Стара Сіль Старосамбірського р-ну Львівської обл. Автор цього освітлювального приладу невідомий, але вважається, що це робота місцевого майстра. Поліхромна поверхня виробу переконує про обізнаність автора із цеховою церковною різьбою, яку покривали по левкасу червоними, синіми, зеленими барвами, сріблили й золотили [1, с. 286].

На території Бойківщини траплялися й різьблена дерев'яна скульптура однофігурного або групового зображення. Особливо популярними були небесні покровителі св. Юрій Змієборець, св. Архістратиг Михаїл, св. Мико-

лай Чудотворець, а щонайбільше — Розп'яття (Ісус з пристоячими, тобто із Богородицею та Іваном Богословом, або зі Знаряддями Страстей), які встановлювали в інтер'єрах церков, каплиць і біля доріг. Відсутність академічного знання анатомії людини, світоглядна система середовища й особисте відчуття естетики майстра були тими важливими критеріями, які впливали на результат виготовлення виробу. Оригінальне моделювання людського тіла, його ненавмисні диспропорції, трактування кожної деталі на рівні відчуття надавали кожному виробу народного майстра тієї важливої естетичної оцінки, яку називаємо неповторністю (див. вкладку: іл. 160).

Визначити своєрідні прикмети бойківської скульптури серед аналогічної об'ємної пластики гуцулів і лемків як за тематикою, так і за прийомами різьби доволі проблематично. Для дерев'яних різьблених виробів усіх трьох етнографічних груп притаманні узагальнено спрощені трактування людської постаті, динаміка руху, жесту чи емоційний вираз обличчя або навпаки — статичність й умовність силуету, доведені до найпростішої схематичності. В обидвох випадках композиційних прийомів, інваріантності іконографії, що відображають естетику майстра, можна загалом говорити про спільні ознаки різьбярів Бойківщини, Гуцульщини, Лемківщини. Стриманість кольорів або навіть відсутність барв на поверхні властива для об'ємно різьбленої скульптури бойків. Значна частина творів гуцулів навпаки тяжіє до строкатості у поліхромії. Лемківська скульптура характеризується ретельністю проробленої різцями площини, доведена до реалістичних форм, лише часто у зменшеному масштабі. Така деталізація об'ємних виробів не завжди траплялася в ареалі Бойківщини.

Новим етапом розвитку художньої різьби по дереву на території Східної Галичини й етнографічної Бойківщини зокрема стало сприйняття місцевими майстрами нових технологій та прийомів [3, 91]. З першої третини ХХ ст. тут поширюється контурна різьба по тонованій поверхні (бейцування, лакування, полірування). Завершальним етапом такого різновиду плоскої різьби є заповнення вирізаних контурів аніліновими фарбами, тобто фактично це заглиблений у товщу матеріалу розпис. Зазвичай темно-коричневе, рідше — чорне, темно-брунатне тло виразно виділяє різнобарв'я вирізаного й пофарбованого орнаменту. Цілком ймовірно, що така новація серед бойківських різьбярів була альтернативою гуцульській інкрустації-«впусканю» кольорових бісерин-«кораліків» («пацьброк»).

Контурна різьба по тонованій поверхні швидко здобула популярність і проникла як у побут горян, так і у громадські споруди, особливо в обладнання церков [2, с. 424—432]. З такою різьбою відомі рідкісні приклади зображення української Державної символіки (Тризубу та Прапора), офіційно затвердженої Центральною Радою Української Народної Республіки у 1918 р. Часовий діапазон виробів означений періодами народно-визвольної боротьби свідомих українців з польським шовінізмом, московським більшовизмом впродовж 1920—1930 рр., середини й кінця ХХ ст., і врешті-решт здобуттям Незалежності України у 1991 р. Мотиви різьби асоціативно зближуються

із геометричною поліхромною вишивкою Галичини, Буковини, Поділля як один з виразників етнічної ідентичності українців. Така зміна естетики художніх творів зумовлена знаковими для українців політичними подіями, новими матеріалами у промисловій галузі, здобуттям фахової освіти талановитими бойками, які стають професіоналами й поступово приходять на місце народних майстрів-самоуків.

Реалії радянського періоду з кінця 1960-х до кінця 1980-х зумовили місцевих майстрів, більшість яких здобула фах різьбяря по дереву, продукувати сувенірні вироби, що були мало пов'язані із питомо автентичною естетикою. Прийняті норми й стандарти у сувенірних цехах, меблевих комбінатах Стрия, Дрогобича, Сколе, Верхнього Синьовидного та інших містечок Західної України зобов'язували виготовляти шкатулки, вітальні адреса, палітурки альбомів, набори приладь для письма, панно, точити гудзики, перечниці, коробочки, келихи, великодні яйця тощо, застосовуючи контурну різьбу по тонованій поверхні із поліхромією, інтарсію, розпис, що не було властиво для цього краю.

З середини ХХ ст. спершу бойківські різьбярі Михайло Бумба, Богдан Дем'ян, а згодом більшість майстрів по дереву засвоювали гравірування на тонованій та лакованій дошці, виготовляли барельєфні панно [9, с. 314—319]. Серед тематики зображень домінували сюжетні композиції, насамперед пов'язані із видатними історичними постатями (Б. Хмельницьким, О. Довбушем, Т. Шевченком, І. Франком, О. Кобилянською, Лесею Українкою), що було продовженням традиції портретних зображень першої половини ХХ ст. Різьбярі змушені були продукувати також портрети очільників радянського періоду із відповідною символікою тогочасного тоталітаризму (серп та молот, п'ятикутна зірка, герби і прапори Радянського Союзу), доповнені лавровим листям — ознакою практично усіх існуючих імперій в історії Європи. У випадку підрадянських земель прославлялась московська імперія, яка у мистецтві означається «сталінським ампіром».

Однією з улюблених тем різьби на рельєфних плакетках та тонованих гравюрах стали зображення гірських пейзажів, інколи із водоспадом, оленями, ведмедями. Взагалі анімалістичний жанр переважав і в об'ємній різьбі. Скульптурки реалістичних зображень диких тварин або як персонажів байок були доволі популярними. З другої половини ХХ ст. таку продукцію де-не-де можна було побачити в інтер'єрах хат Українських Карпат, але вважаємо, що авторство належить переважно лемківським різьбярям, яких примусово виселили з рідних земель у ході операції «Вісла», частина з яких оселилась у підгір'ях Високих Бескидів.

Окрім цього у ХХ ст. бойківські майстри в окремих випадках виготовляли так звані «тарчі», призначення яких слугувати підставкою для трофейних рогів (рідше — копит) косуль, оленів, а також опудал голів вбитих на полюванні звірів чи, навіть, повнофігурних опудал птахів. Інколи такі експозиційні вироби використовували як вішаки для різноманітних предметів. Їх виготовляли зазвичай задля заробітку.

Очевидно, у художню деревообробку мисливська тематика примандрувала в Українські Карпати із заходу, зокрема з Альп, завдяки заможним верствам, які любили розважатися полюванням. «Тарчі» зазвичай мали форму щитів (картушів), які оточували різьблене віття дерев та мисливська зброя. Традиція обладнувати інтер'єри опудалами тварин у бойків не прижилася, оскільки мінімалізм предметного середовища, що межував з суворим аскетизмом та повна гармонія з природою, — були одними із основних світоглядних переконань мешканців цього краю.

В останнє десятиліття ХХ — на початок ХХІ ст. настав період індивідуальних різьбярських практик. Професіонали їх здобувають у спеціалізованих навчально-виробничих закладах, тому теперішній етап художньої різьби ареалу Бойківщини є експериментально-пошуковим. Він полягає у використанні сучасного інструментарію, втіленні ідей, які не завжди відображають специфіку регіону, а зорієнтовані на часто невибагливі запити суспільства, зокрема туристів. Доказом цього можуть бути окремі вироби сувенірної продукції, габаритні об'ємно-різьблені персонажі, сюжети чи абстрактні форми готельно-туристичних комплексів.

Так, дерев'яні різьблені вироби майстрів з Бойківщини диспонують низкою локальних художніх ознак, які виражають естетичні смаки колективного народного автора. На збережених пам'ятках декоративно-ужиткового мистецтва, виготовлених бойками у минулих століттях, є давні мотиви орнаментів, зокрема лінії, трикутники, ромби, солярні розети. Такі геометричні узори відомі ще з періоду існування Русі, що переконує про архаїку їх форм. Багатотілова тяглість усталених зображень демонструє консервативність художніх ідей у декорі й, водночас, універсальність мотивів, зрозумілих й прийнятних для багатьох поколінь.

У народній архітектурі бойків окремі елементи будівлі (портали, віконні обрамлення, стовпчики і парапети галерей), які прикрашені контурною, виїмчастою й об'ємною різьбою, відрізняють від житла гуцулів та лемків.

Мінімалізм оздоблення на поверхнях виробів бойків засвідчує домінування прагматики в художньому задумі майстра. Доцільність виготовлення предмета, практичність його використання та лаконічність декору — основні критерії, притаманні дерев'яним виробам Бойківщини. Відсутність чіткої схеми орнаментів з певною довільністю трактування геометричних мотивів є виразною ознакою бойківської різьби.

1. Бойківщина: історико-етнографічне дослідження. Київ: Наукова думка, 1983. 304 с.

2. Болюк О. Дерев'яні вироби з площинною різьбою по тонованій поверхні в українській церкві: топографія в інтер'єрі та мотиви орнаменту. Історія релігій в Україні: науковий щорічник. Львів: Інститут релігієзнавства — філія Львівського музею історії релігії. Львів: Логос, 2015. С. 424—432.

3. Болюк О. Контурная полихромная резьба как локальный маркер этнической идентичности западных украинцев. Conferință științifică internațională «Patrimoniul cultural de ieri — implicații în dezvoltarea societății durabile de mâine» (ediția I), proiect 19.00059.06.20F/MS, Direcția strategică «Patrimoniul național și dezvoltarea societății». Chișinău, 2019. S. 91.
4. Болюк О. Малі архітектурні форми. Церковне мистецтво України: у 3-х т. Харків: Фоліо, 2018. Т. I. Архітектура. Монументальне мистецтво. С. 517—542.
5. Болюк О. Методика вивчення художнього дерева у ході роботи комплексних експедицій 1995—2017 рр. на території Західної України. Шості Платонівські читання пам'яті академіка Платона Білецького (1922—1998), присвячені 20-річчю від дня смерті П. О. Білецького. Київ: Міністерство культури України; Національна академія образотворчого мистецтва і архітектури, 2019. С. 63.
6. Болюк О. Профілі та різьба. Церковне мистецтво України: у 3-х т. Харків: Фоліо, 2018. Т. I. Архітектура. Монументальне мистецтво. С. 543—592.
7. Будзан А. Різьба по дереву в західних областях України (XIX—XX). Київ: Вид-во АН УРСР, 1960. 182 с.
8. Грабарь И. История русского искусства: В 6 т. Т. 2: Архитектура. До-Петровская эпоха (Москва и Украина). Москва: Изд-во И. Кнебеля, 1911. 478 с.
9. Дем'ян Г. Таланти Бойківщини. Львів: Каменяр, 1991. 325 с.
10. Кисіль І. Іван Огієнко про дохристиянські вірування та їх вплив на формування етнопсихології українця. *Народознавчі зошити*. 1995. № 4. С. 209—212.
11. Летопись по Лаврентьевскому списку. Санкт-Петербург: Издание Археологической комиссии, 1872. XIVB 512, 65 с.
12. Родина Шкрібляків: Альбом. Захарчук-Чугай Р. (ed.) Київ: Мистецтво, 1979. 99 с.
13. Рожко М. Тустань — давньоруська наскельна фортеця. Київ: Наукова думка, 1996. 240 с.
14. Станкевич М. Українське художнє дерево XVI—XX ст. Львів: Інститут народознавства НАН України, 2002. 479 с.
15. Тарас Я. Сакральна дерев'яна архітектура Українців Карпат: Культурно-традиційний аспект. Львів: Інститут народознавства НАН України, 2007. 640 с.
16. Дерев'яні церкви України — світова спадщина ЮНЕСКО. URL: https://ua.igotoworld.com/ua/article/682_derevyannye-cerkvi-ukrainy-yunesko.htm (Дата звернення: 12.10.2019).

Зміст

Вступ (С. Павлюк)	3
Українські Карпати: історія, культура, ідентичність (Р. Голик)	10
Антропологічні особливості (С. Сегеда)	54
Міграція з Бойківщини, Лемківщини і Гуцульщини (остання третина XIX — перша половина XX ст.) (П. Чорній)	66
Громадський побут бойків, гуцулів та лемків (Г. Горинь, В. Конопка)	80
Традиційні знання (С. Павлюк)	95
Етнопедагогіка (Є. Сявавко)	105
Дерев'яні церкви українців Карпат (Я. Тарас)	116
Традиційний транспорт (М. Глушко)	194
Скотарство українців Карпат (А. Зюбровський, М. Тиводар)	219

БОЙКИ

Етнографічні межі (Ю. Гошко)	241
Особливості ландшафту (Р. Кирчів)	245
Походження етнографічної назви (М. Худаш, М. Демчук)	249
Рільництво (С. Павлюк)	254
Бджільництво (У. Мовна)	269
Народна архітектура (поселення, садиба, житло, господарське будівництво, промислові та громадські споруди села) (Р. Радович)	280
Інтер'єр народного житла (В. Сивак)	309
Традиційне вбрання (Г. Стельмащук)	333
Народне харчування (Т. Гонтар, А. Зюбровський)	346
Сім'я та сімейний побут (Ю. Гошко, Н. Здоровега, Є. Сявавко)	359
Звичаєве право (Ю. Гошко, В. Конопка)	367
Календарна обрядовість (В. Конопка)	380
Народна медицина та ветеринарія (Т. Файник)	394
Фольклор (Р. Кирчів, О. Кузьменко)	401

Ткацтво (О. Никорак)	429
Вишивка (Т. Куцир)	442
Вибійка (Р. Дутка)	453
В'язання. Мереживо (О. Козакевич)	460
Вироби з дерева (О. Болюк)	475
Кераміка (Г. Івашків)	486
Вироби з металу (С. Боньковська)	503
Вироби зі шкіри (Г. Горинь, О. Сапеляк)	518
Писанка (О. Олійник)	529
Вироби з бісеру (О. Федорчук)	537
Вироби з тіста (Л. Герус)	545
Малярство (О. Шпак)	551
Авторський колектив	571

БОЙКИ

414	Етнографічні межі (Ю. Голко)
445	Особливості ландшафту (Р. Кирів)
449	Походження етнографічної назви (М. Хубар, М. Демчук)
454	Ріллянство (С. Палемко)
469	Бджільництво (У. Мовно)
480	Народна архітектура (поселення, садна, житло, господарське будівництво, промислові та громадські споруди села) (В. Радович)
309	Інтер'єр народного житла (В. Свєак)
333	Традиційне вівчарня (Г. Стельмачук)
346	Народні харчування (Г. Гонтар, А. Зюбровська)
359	Сім'я та сімейний поділ (Ю. Голко, Н. Зюбровська, Є. Свєако)
367	Звичаєве право (Ю. Голко, В. Конопка)
380	Календарна обрядовість (В. Конопка)
394	Народна медицина та ветеринарія (Г. Філіпчук)
401	Фольклор (Р. Кирів, О. Кузьменко)

Науково-популярне видання
Серія «Великий науковий проект»

ЕТНОГРАФІЧНІ ГРУПИ УКРАЇНЦІВ КАРПАТ. БОЙКИ

Головний редактор *О. В. Красовицький*
Відповідальна за випуск *Г. С. Таран*
Художній редактор *О. А. Гугалова-Мешикова*
Комп'ютерна верстка: *В. А. Мурликін*
Коректор *Р. Є. Панченко*

Підписано до друку 25.08.20. Формат 70×100 1/16.

Умов. друк. арк. 50,31. Облік.-вид. арк. 50,31.

Тираж 750 прим. Заовлення №20-200.

ТОВ «Видавництво Фоліо»

вул. Римарська, 21А, м. Харків, 61057

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи

ДК № 5244 від 09.11.2016

Сайт та інтернет-магазин видавництва:

www.folio.com.ua

Електронна адреса:

market@folio.com.ua

Надруковано з готових позитивів

у ТОВ «Видавництво Фоліо»

вул. Римарська, 21А, м. Харків, 61057

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи

ДК № 5244 від 09.11.2016

Видання, Мерсманн (О. Школяр)	425
Видання, Мерсманн (Т. Луцій)	442
Видання, Мерсманн (В. Дутка)	453
Видання, Мерсманн (О. Болжук)	475
Видання, Мерсманн (С. Юшаків)	486
Видання, Мерсманн (С. Боньковська)	503
Видання, Мерсманн (Г. Горинь, О. Сополіга)	518
Видання, Мерсманн (О. Олійник)	529
Видання, Мерсманн (О. Федорчук)	537
Видання, Мерсманн (А. Герус)	545
Видання, Мерсманн (О. Школяр)	555

Е88 **Етнографічні групи українців Карпат. Бойки / НАН України, Ін-т народознавства; за наук. ред. і уклад. С. Павлюка; редкол.: Я. Тарас, М. Сополіга, У. Мовна та ін.; худож.-оформлювач М. С. Мендор. — Харків: Фоліо, 2020. — 574 с.: іл. — (Великий наук. проект).**

ISBN 978-966-03-8087-5

(Великий наук. проект).

ISBN 978-966-03-9305-9.

«Етнографічні групи українців Карпат. Бойки» — науково-публіцистична праця, підготовлена досвідченими вченими відомого у світі академічного Інституту народознавства НАН України під керівництвом академіка НАН України професора Степана Павлюка. Монографічне дослідження приурочене всебічному висвітленню унікального культурно-традиційного спадку бойків. Своєрідними рисами відзначаються різні галузі бойківської народної духовної культури, характер осмислення природних і суспільних явищ, комплекс норм народного звичаєвого права, моралі, етики, традиційних знань, обрядів, сімейного і побутового календарів тощо. В них переплелися нашарування народної буденної свідомості різних епох, починаючи від первіснообщинного ладу, поєднання давніх язичеських і пізніх християнських елементів, фантастичних ілюзорних уявлень із здобутками упродовж віків, практичним досвідом. Бойківська фольклорна традиція донесла до нашого часу цікаві пам'ятки давніх верств усної поетичної творчості українського народу, зокрема календарно- і сімейно-обрядової (колядки, ладканки), народні балади, соціально-побутові пісні, народні казки, легенди, перекази. Значний інтерес становить мелодична і тональна структура бойківських народних пісень та інструментальної музики, музичні й хореографічні особливості народного танцю. На виняткову увагу заслуговує образотворче народне мистецтво бойків — вишивка, форми і способи прикрашати одяг та інші побутові предмети, вироби з бісеру, різьблення по дереву, розпис писанок і народний живопис.

Видання розраховане як на науковців гуманітарного профілю, так і на широке коло читачів, які цікавляться історією свого краю.

УДК 397(=161.2)(477.925.52)